

УДК 811.161.2'42

ОНОМАСТИЧНИЙ СЕКТОР ВЕРТИКАЛЬНОГО КОНТЕКСТУ

Останнім часом лінгвістичні дослідження категорій тексту набувають все більшої актуальності. Зокрема, мовознавці активно вивчають категорійну систему художнього тексту, звертаючи особливу увагу на структурні та семантичні категорії. Це питання знайшло висвітлення в наукових роботах О. Ахманової, Є. Бартмінського, І. Гальперіна, І. Гюббенет, А. Загнітка, І. Марунич та інших українських і зарубіжних лінгвістів. Завданням нашої статті є вивчення вертикального контексту – структурно-семантичної категорії художнього твору, а саме одного з її змістових секторів – ономастичного поля. вертикальної площини.

Потужним джерелом екстралінгвальної інформації в художньому творі є власні назви, які формують ономастичний сегмент вертикального контексту. Будь-який літературний текст характеризує ширший чи вузький ономастичний простір, система онімів, які здебільшого є другорядними елементами денотативного рівня твору, проте завдяки своїй багатій семантиці, що акумулює позамовні відомості, а саме історико-культурологічні, додають важливі фактуальні ланцюги у змістову композицію.

Слід зазначити, що у лінгвістичній літературі трапляється погляд на власні назви як одиниці, котрим не притаманне лексичне значення. Англійський логік Дж. Ст. Мілль стверджував, що ономастичні реалії є своєрідними ярликами чи мітками, які допомагають розпізнавати предмети і розрізнити їх; вони не конотують, а лише денотують пред-

мети. Данський лінгвіст К. Тогебю дійшов висновку, що оскільки власні назви позбавлені семантичного змісту, то вони є синонімами.

Таке розуміння цієї групи мовних одиниць є надто спрощеним. О. Есперсен не погоджувався з теорією Дж. Ст. Мілля. На думку вченого, англійський логік зосередив свою увагу тільки на лексичному значенні імені та значно менше аналізував контекстуальне. Англійський логік Х. Джозеф теж заперечував теорію Дж. Ст. Мілля. Він не лише припускав, що в онімів є значення, але й вважав, що власні назви мають навіть більшу семантику, ніж загальні [Див.: 1, с. 13 – 14].

Як власне лексичне, так і конотативне, контекстуальне значення онімів, що представлені в художній структурі твору, формують семантику ономастичного простору тексту. Під останнім у мовознавстві розуміють систему ономастичних одиниць, що служать для спеціального (більш конкретного, індивідуалізованого) виділення предметів дійсності (реальних чи уявних). Ономастичний простір художнього твору є однією з інформаційних категорій тексту, яка об'єднує усі власні назви. Оніми, відображаючи реалії суспільного, політичного, культурно-мистецького життя України, розширюють вертикальний контекст твору зокрема, його глобальний зміст загалом.

Можна стверджувати, що власні назви не є випадковими лексемами. Письменники скрупульозно відбирають їх, зважаючи на функціонально-семантичне навантаження антропонімів, топонімів, гідронімів і т. ін. Видатний польський прозаїк Я. Івашкевич вважав, що власні назви виконують у літературному творі дуже важливу функцію, інколи лише своїм звучанням викликають певний настрій чи навіть основні образи. Для письменника прізвище його героя, назва місцевості, де відбуваються події твору, мають першорядне значення. Це значення слова-закляття або слова, що викликає відповідний образ [Див.: 4, с. 5].

Власні назви як елемент вертикального контексту мають певне змістове навантаження, доповнюють семантичне поле підтекстового та концептуального рівнів прочитання художнього цілого, оскільки ономастичні деталі меншою чи більшою мірою зорієнтовані на виконання характерних функцій у творі, виявляють ставлення письменника до героя навіть у випадках фрагментарного використання [2, с. 6]. Імена в контексті сприяють розкриттю людських почуттів, взаємостосунків, внутрішнього світу персонажів. Окрім реалізації основних функцій (ідентифікаційної (відносно героїв) і локалізації подій у просторі та часі), власні назви генерують певні семантично-асоціативні сектори змісту, репрезентують етимологічні, естетичні, соціологічні, культурологічні коментарі. Якщо перші більшою мірою є периферійним сегментом інформаційного поля фактуального (денотативного) рівня, то останні – складовими підтекстового зокрема, а концептуального загалом.

Особливе функціональне навантаження мають ономастичні реалії, що вжиті у препозиції літературного твору, а саме в заголовку.

Відомо, що назва художнього твору має особливе значення, акумулює здебільшого в компресованій формі смисловий потенціал тексту, є короткою словесною формулою твору, яка випливає з його змісту [3, т. 3, с. 449]. Письменник не випадково виділяє певну лексему, словосполучення чи одиницю вищого рівня – речення – і відводить їй місце препозиції. Вибір автором заголовку зумовлений низкою причин: сучасним письменникові рівнем суспільного та літературного розвитку, завданнями літературного напрямку, до якого належить автор, домінуючим типом художнього мислення [3, т. 3, с. 449]. Згадані вище чинники мають об'єктивний характер, викликані певною мірою історичними факторами, а не власне текстовою реальністю. Проте не слід забувати, що саме остання, котру формують композиційно-сюжетні особливості, чи не найбільшою мірою впливає на вибір назви. Тому функціонування у заголовку художнього твору ономастичної одиниці свідчить про важливість цієї реалії для внутрішньотекстової дійсності, а в окремих випадках і зовнішньої.

Вітчизняні письменники часто використовують українські антропоніми, топоніми та інші оніми в заголовках. Наприклад: „Зачарована Десна”, „Україна в вогні”, „Щорс” (О. Довженко); „До початку театру в **Шахівці**”, „Млин на **Берестовій**”, „Подорож до **Червонограда**” (І. Сенченко); „**Гаврусь** та **Катруся**”, (А. Свидницький); „**Дід Яким**”, „**Іван Босий**” (В. Підмогильний); „**Над Россю**”, „**Оксана**” (С. Васильченко); „**Баба Явдоха**”, „**Ранком в Алушті**” (О. Кониський); „**Князь Вишенський**”, „**Чорна рада**” (П. Куліш); „**Іван Іванович**” (М. Хвильовий); „**Київ**”, „**Плуг**” (Остап Вишня) та ін.

Ономастичні номени, які функціонують у заголовку, реалізують два основних способи зв'язку назви твору з його змістом: повторюючись у семантичній структурі номінативного рівня художнього цілого, оніми є елементами внутрішньотекстового організму, генерують появу підтекстових інформаційних ланцюгів; пов'язуються з текстом опосередковано, додаючи до концептуального поля певний сегмент.

Ономастичні реалії як елементи вертикального контексту твору виконують *локативно-темпоральну* (розміщення у просторі та часі) функцію. Локалізація може бути реальною чи уявною (фантастичною). Серед власних назв цю функцію реалізують усі типи топонімічних назв і хрононіми, меншою мірою антропоніми, ергоніми, хремотоніми (останні виконуватимуть темпоральну функцію за умови, що їх семантичному полю властива часова співвіднесеність):... *на Звенигородщині народилась нова панові кріпацька душа – Тарас Шевченко* (С. Васильченко) (район Черкащини); *Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину!* – *Еге, про Залізняка та Гонту* (С. Васильченко) (йдеться про повстання 1768 року); *Кому лучилось бути в Умані на Софіївці літ тому з двадцять назад, той мусив*

зв'язити на гулянні за паном статного козака... (А. Свидницький) (місто Черкаської області, в якому є дендрологічний заповідник з комплексом паркових споруд); *А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних млар...* (М. Хвильовий) (обласний центр).

Варто зазначити, що певні фонетичні, морфологічні, а також лексичні варіанти топонімів можуть репрезентувати інформацію про часову локалізацію: *От, наприклад, у Катеринославі, – хрипів далі жовтолиций, – лопнув бельгієць...* (А. Шаблоенко) (топонім Катеринослав вказує не тільки на місце перебігу події, але й певною мірою є ідентифікатором часу, адже Катеринослав – колишня (до 1926 року) назва Дніпропетровська); *Ми з Ямниці від Станіслава...* (К. Гриневичева) (колишня (до 1962 року) назва Івано-Франківська).

Ще однією функцією, яку виконують ономастичні реалії, є *ідентифікаційна*. Вона, як і згадана вище темпорально-локативна, реалізується на денотативному рівні змістової структури тексту. Ідентифікаційну функцію найповніше втілюють назви людей. Антропоніми як у реальній, так і уявній (художній) дійсності вирізняють конкретну особу з-поміж інших, диференціюють її. Інколи для цього письменникові достатньо лише назвати ім'я героя чи героїні його твору, або ж автор вдається до більш повної номінативної характеристики, дає персонажеві ще прізвище, прізвисько, псевдонім: *Господар мій, старий, сивий, як лунь, дід, звався Лука Калина* (О. Кониський); *Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого – Лаврін* (І. Нечуй-Левицький); *Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном* (О. Довженко); *Я, Іван Босий, посланець неба* (В. Підмогильний); *Тиміш Іванович Дилда і Салимонія Пилипівна Дилда, як записалися до колгоспу, сильно дуже почали боліти* (Остап Вишня).

Оніми-реалії можуть виступати джерелом інформації про певні відомості соціального плану, тобто реалізують *соціологічну* функцію. Вона виявляється у тому, що окремі власні назви генерують появу конотативних ланцюгів, початковою ланкою яких є відомості про соціальну приналежність дійової особи. Власні назви людей можуть характеризуватися чіткою національною маркованістю, тобто ім'я, а частіше прізвище містить імпліцитно виражену інформацію про національність персонажа: *На полудрабку стримів, як півень на сідалі, жидок Лейба, довгий та сухий* (І. Нечуй-Левицький). Означення національності цього героя є зайвим, оскільки *Лейба* – поширений єврейський антропонім, як і *Вольк* (*Прворонний блондин голосно і друбно торгувався з Вольком* (І. Нечуй-Левицький)), *Сруль* (*Кухар зварив куліци, а Лейба і Сруль краями хліб...* (І. Нечуй-Левицький)), *Шльома* (*Ти, Шльома, розкинь тут своїм жидівським розумом...* (М. Старицький)), *Гаммершлягер* (*Леон Гаммершлягер, високий і статний єврей...* (І. Франко)), *Гольдкремер* (*Герман Гольдкремер встав нині дуже злий* (І. Франко)).

В українській літературі ХІХ ст. фіксуємо чимало імен і прізвищ поляків: **Печержинська** (*Наслухавшись всякого глуму над українщиною, панімамка згодилася з Печержинською* (А. Свидницький)), **Росолинський** (*Росолинський був щедрий пан, то й панотцеві на руку* (А. Свидницький)), **Станіслав Ястшембський** (*В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський* (І. Нечуй-Левицький)). Пояснюємо це особливостями історичного процесу у той час в Україні, коли пани за національністю були переважно поляками.

Антропоніми можуть акумулювати інформацію про регіональне походження особи. Цю функцію реалізують власні назви у творах, які розповідають про певні реалії життя на землях Західної України, антропонімічна система котрих відчутно позначена впливом польської, угорської мов. Регіонально-маркованими є й окремі говіркові варіанти згаданих номенів:... *от хіба тільки уповім, що цілі наші гори одним голосом заплакали, як учули, що Штефан Славич пронав...* (Ю. Федькович); *Міхал! А дай-но там, серце, мому гузулові що поснідати...* (Ю. Федькович); *А мені звелів капрал йти на квартиру з одним старшим жовніром – Сафат Зінч звався* (Ю. Федькович); *А з Тонієм та з Яковом жсємо собі, як ті рідні браття...* (Ю. Федькович); *Дев'ять робітників вихопило одночасно свої підйоми з-під каменя, а десятий, помічник мулярський, Бенедьо Синиця, не встиг сього на час зробити* (І. Франко);... *а той ріпник – то був старий Матій* (І. Франко);... *зупинив свій погляд на понурім лиці Андруся Басараба* (І. Франко); *Тодорика Жемчук був також заможений хлопець...* (М. Коцюбинський); *Старий Івоніка був також нині потрохи підтятий...* (М. Коцюбинський); *Доця якась дуже поважно ходила поза плечі газдів...* (В. Стефаник); *Гандзя взяла бучок і пішла лугами* (В. Стефаник).

Однією із загальнотекстових функцій є інформаційна. Окрім інших, її реалізує і семантичне поле ономастичних реалій. Останні сприяють розбудові інформаційного поля, ядром котрого виступає той чи той герой. Увівши в художню тканину певні оніми, автор, мінімально використовуючи вербальні знаки, подає максимум відомостей про життєвий шлях персонажа: де народився, навчався, працював, жив, з якої родини походив, з ким товаришував і т. ін. Згадану функцію реалізують як антропоніми, так і топоніми. У цьому разі йдеться про оніми, котрі розміщені на периферійних ділянках семантичного поля „дійова особа”. Вони генерують додаткову інформацію, на основі якої у свідомості читача (реципієнта) формується база даних про героя художнього твору. *Сьогодні він мимоволі пригадав той день, коли з глухого Гадяча вісімнадцятилітнім хлопцем під їжджав на даху вантажного вагона до Москви* (В. Підмогильний) (місто Полтавської області); *Приїхала вона (Леся) з Валентином з Харкова, де вона прожила всього один рік...* (М. Хвильовий) (столиця УРСР з 1919 року до 1934 року; обласний центр України).

Важливим компонентом вертикального контексту є суб'єктивно-авторські інформаційні ланцюги, адже названа категорія акумулює у своїй структурі не лише ті відомості, які безпосередньо пов'язані зі змістом літературного твору загалом, певною сюжетною лінією зокрема, а також і ті, що відображають відповідні аспекти авторського ставлення до події, персонажа.

Одним із засобів відтворення позиції письменника є локалізація зображуваних подій у просторі. Досить часто майстри слова вводять у фактуальний рівень топонімічні назви, які певним чином пов'язані з їх власною біографією, знайшли особливе місце в авторській пам'яті. Леся Українка вибрала **Волинь (ліси Волині і Полісся)** місцем, де розгортаються події драми-феєрії „Лісова пісня”. Це край рідний поетесі, знаний з дитинства. Ю. Федькович для створення вертикального контексту своїх оповідань використовує топонімічні реалії Гуцульщини та Буковини (назви сіл, рік, міст і т. ін.): **Буковина, м. Чернівці, р. Путилівка, р. Черемош.**

Функціонуючи в індивідуально-авторському сегменті вертикальної площини, топонімічні реалії виконують у художньому творі *емотивну* функцію. Проте автобіографічна детермінованість властива не тільки назвам географічних об'єктів, а й антропонімічним денотатам. Письменник в окремих випадках настільки повно відтворює взятий з реальної дійсності образ у художній, що не обмежується змалюванням зовнішності, особливостей вдачі, вчинків, але й навіть не змінює імена та прізвища. Дядько Лев з драми-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня” має однойменний прототип. Під час подорожі до озера Нечимного Лариса Петрівна Косач три дні жила у хаті Лева Скулинського. Спогади про село Скулин, його мешканців поетеса використала у процесі написання драми.

Найчастіше автори вибирають такі антропоніми, звучання котрих викликає певні (позитивні чи негативні) емоції, стає джерелом виникнення асоціацій, думок, є близьким, знайомим. Тобто використання для номінації дійової особи саме такого, а не іншого імені та прізвища може бути продиктоване емоційними мотивами. Останні є очевидними, особливо для того читача, який добре обізнаний з деталями життєвого шляху письменника, або ж завуальованими, що мають аллюзивну природу функціонування. Їхній зв'язок з реальною дійсністю встановити досить важко. Ступінь оволодіння реципієнтом змістом авторсько-суб'єктивного сектору вертикального контексту, створеного з власних назв реалій, що більшою чи меншою мірою співвідносні з певними сторінками біографії письменника, залежить від екстратекстової обізнаності. Емотивна функція є однією з найбільш заблокованих, оскільки вимагає активізації вузькоспеціалізованих знань тезауруса реципієнта.

Власні назви можуть стати додатковим джерелом інформації про внутрішні характеристики персонажів, вони підкреслюють певні риси характеру героя, звертають увагу читача на специфіку його світобачення,

поведінки і т. ін. Обсяг такої інформації не є значним, адже виділяється основна ознака, що має особливе значення. Дуже показовими у цьому плані є прізвища та прізвиська. Окремі топонімічні назви теж генерують додаткову інформацію такого типу, проте здебільшого вони – авторські новотвори, тобто реально не існують. Дуже колоритними є оніми людей, котрими наділяє своїх героїв І. Карпенко-Карий: **Гервасій Гуляницький, Кактус, Маргин Боруля, Прогасій Пеньонжка**. Такі прізвища часто мають символічне значення, декодування якого необхідне для сприйняття змісту як вертикальної, так і горизонтальної площин, а також створюють певний комедійний настрій. У першому випадку йдеться про реалізацію власними назвами семантичної функції, в другому – експресивної.

Отже, ономастичний сектор є важливими компонентом змістової структури вертикального контексту, котрий творить додаткові змістові ланцюги, які мають екстралінгвальну природу, та сприяє тому, що вертикальна площина у повному обсязі реалізовує ідентифікаційну, локативно-темпоральну, соціологічну, емотивну та інші функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
2. Немировская А. Ф. Ономастическое пространство в художественном тексте (на материале романа О. Гончара „Твоя зоря”): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1986. – 16 с.
3. Українська літературна енциклопедія: В 5-ти томах / Редкол.: І. О. Дзеверін та інші. – К.: Українська радянська енциклопедія. – 1995. – Т. 3. – 496 с.
4. Kosyl Cz. Nazwy wiasne w prozie Jarosiawa Iwaszkiewicza. – Lublin, 1992. – 138 s.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується ономастичний сектор вертикального контексту, аналізується семантичне навантаження власних назв у структурі вертикальної площини, вивчаються функції, котрі виконують в художньому творі топоніми, антропоніми та інші оніми.

Ключові слова: вертикальний контекст, власні назви, ономастичний сектор вертикального контексту.

SUMMARY

The onomastic sector of vertical context is investigated in this article, semantical meaning of proper names in structure of vertical

2006 - Вип. 10. Мовознавство

context is analyzed, function of toponyms, antroponyms and others onyms in the work of art are determined.

Key words: vertical context, onomastic sector of vertical context.